

बढिरहेको सम्बन्धविच्छेद र सामाजिक अवस्था

✿ ज्ञानहरि ढकाल

nirdoshinrdgh9@gmail.com

अध्ययनसार

मानव सभ्यता र संस्कृतिको विकासक्रमको साथ साथै आज मानव समाज पनि भन्न-भन्न जटिल बन्दै गइरहेको छ । यसैगरी समयको परिवर्तनको साथसाथै मानिसहरूको कार्य क्षमता, भूमिका र शैलीमा पनि परिवर्तन आउँदै गएको छ । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्यलाई प्राप्त गर्न विभिन्न पद्धतिहरू अपनाइएको छ । गुणात्मक तथा मात्रात्मक प्रवृत्तिका आवश्यक तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिएको छ । यस अध्ययनले काठमाडौँ जिल्ला भित्र भएका सम्बन्धविच्छेद भएका महिलाहरूको कारण र परिणामहरूप्रति समाज, सरोकारवाला, संघसंस्थाहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक, मनोविज्ञान अवस्थाको जानकारी लिनु हो । तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने क्रममा अन्तर्वार्ता, अवलोकन, प्रश्नावली जस्तो प्राविधिहरू प्रयोग भएका छन् र यसै माध्यमबाट सम्बन्ध विच्छेद कर्ताको पारिवारिक पृष्ठभूमि, उनीहरूको अवस्था, समाज आफन्तका मनोवृत्ति बुझ्ने प्रयास पनि गरिएको छ ।

प्रमुख शब्दावली : मानव सभ्यता, विवाह, अन्तरसम्बन्ध, सांस्कृतिक संगठन, सम्बन्धविच्छेद ।

विषयप्रवेश

दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिहरू मिलेर बनेको मानवीय अन्तरसम्बन्ध, आपसी सहयोग, सद्व्यवहारबाट अगाडि बढिरहेको मानव सञ्जाललाई नै समाज भनिन्छ । प्रत्येक समाजको सामाजिक संरचनालाई अस्तित्वमा राख्न समाजको विभिन्न इकाइहरूको आपसी प्रकार्यात्मक सम्बन्धको खाँचो हुन्छ । ती विभिन्न इकाइहरू जस्तै :- जातजाति, विवाह, परिवार, धर्म, संस्कृति, नाता, सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक संगठनहरू आदिको आपसिक अन्तरसम्बन्धबाट नै समाज सुचारु रूपले समय सापेक्ष अगाडि बढिरहेको हुन्छ । यिनै उल्लेखित सूक्ष्म र बृहत् संस्थाहरूमध्ये विवाह र परिवार ऐतिहासिक संस्थाहरू हुन् । जसलाई सामाजिक संरचनाको बलियो खम्बाको रूपमा लिन सकिन्छ । सिङ्गो सामाजिक संरचनाको निरन्तरताको लागि परिवारको नै महत्वपूर्ण स्थान छ । जो विवाहपछि मात्र सम्भव हुन्छ । विभिन्न तहमा एकपछि अर्को गर्दै विवाहको उद्विकासको क्रम अगाडि बढेको पाइन्छ । हुन त विवाहका प्रचलनहरू समाजैपिच्छे फरकफरक हुन्छन् । प्रत्येक चरण पार गर्दै जाँदा बढी व्यवस्थित, नियन्त्रित र रक्तसम्बन्ध भन्दा बाहिर वैवाहिक सम्बन्ध राख्न खोजेको पाइन्छ । मोगानको विवाहको यस उद्विकासको प्रक्रियामा मानवशास्त्री वेस्टरमाके भन्ने सहमत देखिदैन । उनका अनुसार एकलगामी विवाहको प्रचलन उद्विकासको परिणाम नभई मानिसले जनावर र पक्षीबाट प्रभावित भएर त्यसैबाट नक्कल गरेको हो । उनी अगाडि भन्दछन्- समय अन्तरालमा मानिसमा नैतिक मूल्य र मान्यताको विकास हुँदै जाने क्रममा विवाहका रूपमा पनि परिवर्तन हुँदै एक लगामी विवाहको रूपमा परिणत भएको छ ।

सम्बन्धविच्छेद विभिन्न समाजको आ-आफ्नो परम्परागत चलन र कानूनी दुवै आधारमा गर्न सकिए तापनि आजको २१ औँ शताब्दीको समाजमा भने हरेक कार्य कानूनअनुसार मात्र हुने जसबाट कुनै पक्ष पनि मर्कामा नपर्ने सैद्धान्तिक मान्यता भएबमोजिम कानूनी रूपमा भएको सम्बन्धविच्छेदले मात्र आधिकारिता पाउने गरेको छ । यसको मतलब कुनै जातजातिको आ-आफ्नै समुदायमा परम्परागत रूपमा गरिएको सम्बन्धविच्छेदले मान्यता पाउँदैन भन्न खोजेको भने होइन ।

✿ लेखक अध्ययन अनुसन्धानको क्षेत्रमा क्रियाशील व्यक्तित्व हुन् ।

सम्बन्धविच्छेद विवाह अगाडिका कारणहरू

सानो उमेर/अपरिपक्वता उमेर स्वस्थ पहिचानको अभाव उचित सहमतिको अभाव विवाह पछाडिका कारणहरू सामाजिक कारणहरू सांस्कृतिक कारणहरू उमेरको फरकपन यौन सन्तुष्टिको अभाव महिला अधिकार र जागरणमा आएको चेतनाको विकास राजनीतिक कारण वैदेशिक रोजगार प्रविधिको दुरुपयोग विवाह अगाडिका सम्बन्ध विच्छेदका कारणहरूमा केटा वा केटी दुवैको या दुवैमध्ये एकको सानो उमेरमा विवाह हुँदा जीवनमा विवाहको महत्त्व, उद्देश्य लगायत विविध कुराहरूमा उनीहरूबाट दीर्घकालीन सोच बनाइएको हुँदैन। विस्तारै उमेर लगायत विविध पक्षहरूको परिपक्वतासँग श्रीमान्श्रीमती बीचको धारणा सोचाई फराकिलो हुँदै गए सम्बन्धविच्छेदको स्थिति आउन सक्छ। स्वस्थ पहिचानको अभाव हुनुको साथै उचित सहमतिको अभाव पनि हुन्छ। यसरी विवाह अगाडि केटाकेटीले अथवा उनीहरूको परिवारले आ-आफ्नो छोराछोरीको विभिन्न पक्षका कमीकमजोरीहरूलाई लुकाई विवाहपश्चात एक आपसमा थाहा पाए दाम्पत्य जीवनमा चिसोपना आउन सक्छ। त्यसैगरी विवाह पछाडिका विभिन्न कारणहरूमध्ये सामाजिक कारण र सांस्कृतिक कारणहरू पनि पर्दछन्। यहाँ सामाजिक कारणभित्र जातिय स्तरीकरण, पारिवारिक संरचना र पृष्ठभूमि शिक्षा, पेसालगायत अन्य पक्षहरू पर्दछन् भने सांस्कृतिक भित्र रहनसहन, चालचलन, नैतिकता, विश्वास, मूल्यमान्यता आदि पर्दछन्। जसबाट श्रीमान्श्रीमती बीचमा वा उनीहरूको पारिवारिक स्तरमा आपसिक असामान्यजस्यता भई आपसी बेमेल र असहज स्थिति उत्पन्न हुन्छ। त्यसैगरी दम्पती बिचको उमेरको फरकपनाले पनि उनीहरूमा बोल्ने, सोच्ने, हरेक कुरालाई विश्लेषण गर्ने कुरामा फरक आउँछ। त्यस्तै गरी दम्पती बिचमा यौन सन्तुष्टिको अभावले गर्दा पनि दम्पती बिचमा फाटो आउँछ। महिलाहरूमा आएको जागरणमा आएको चेतनाको विकास र महिला अधिकारहरूले गर्दा बैदेशिक रोजगार राजनैतिक कारण, प्रविधिको दुरुपयोगले गर्दा सम्बन्ध विच्छेद गर्न पुगु विवाह पछाडिका सम्बन्धविच्छेदका कारणहरू हुन।

सम्बन्ध विच्छेदको निमित्त कानुनी प्रावधान र प्रकृयाहरू नेपालको सन्दर्भमा सम्बन्धविच्छेदसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था सर्वप्रथम वि.सं. १९१० मा बनेको मुलुकी ऐनले मात्र गन्यो। यस ऐनले सम्बन्धविच्छेद गर्नाको लागि निश्चित समय सीमा “पारपाचुके गर्या” भन्ने महलमा तोकेको थियो। जसमा नेवार जातिको लागि सम्बन्धविच्छेदसम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था गरेको थियो। ऐनमा उल्लेख भए अनुसार लोम्ने बिरामी परेको अवस्थामा र स्वास्नीलाई ग्रहदशाले च्यापेको अवस्थामा एवम् दुवैको मज्जुरी नभएको अवस्थामा भने सम्बन्धविच्छेद गर्न नसकिने व्यवस्था थियो पछि आएर २०२० सालमा बनेको नयाँ मुलुकी ऐनले सबै जातजाति तथा धार्मिक समुदायहरूका लागि समान आधारमा सम्बन्धविच्छेद हुने वा गर्न पाइने कानूनले व्यवस्था गन्यो। मुलुकी ऐन २०२० को एघारौँ संशोधनसम्म आईपुग्दा यसमा थुप्रै परिवर्तन भई हाल सम्बन्धविच्छेदको स्पष्ट आधारहरू त्यसले परिवार एवम् समाजमा परेको असर तथा बालबालिकाको स्थिति बारेमा स्पष्ट रूपमा कानूनमा व्यवस्था गरेको छ। यस ऐनले सबै जातजाति र धर्ममा आस्था राख्ने, नयाँ मानिसहरूका लागि समान आधारमा सम्बन्धविच्छेद गर्न सकिने कानूनी आधार खडा गन्यो। जसअन्तर्गत मुलुकी ऐनको भाग १२ श्रीमान्श्रीमती पहल २ भाग १७, विवाहवारीको पहल मा यससम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ।

प्रावधान मुलुकी ऐन २०२० को एघारौँ संशोधनको महल १२ अनुसार निम्नअवस्थामा सम्बन्धविच्छेद हुन सक्छ -
-श्रीमतीले श्रीमानलाई निजको मज्जुरी बेगर लगातार ३ वर्ष वा सो भन्दा बढी समयदेखि छोडि अलग बस्ने गरेमा वा लोम्नेको ज्यान जाने अंगभङ्ग हुने वा अरु कुनै दूरो शारीरिक वा मानसिक कष्ट हुने किसिमको काम वा जाल प्रपञ्च गरेमा वा श्रीमतीलाई निको नहुने यौन सम्बन्धी रोग लागेमा आदि अवस्थामा यस्तो श्रीमतीसित श्रीमान्ले सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउँछ।

-श्रीमानले अर्को श्रीमती ल्याएमा वा राखेमा वा श्रीमतीलाई घरबाट निकालेमा वा खान लगाउन नदिएमा वा श्रीमतीको खोज खबर नलिई हेरविचार नराखी लगातार तीनवर्ष वा सो भन्दा बढी समयदेखि श्रीमतीलाई छोडी अलग बस्ने गरेमा वा श्रीमतीको ज्यान जाने वा अरु कुनै ठूलो शारीरिक वा मानसिक कष्ट हुने किसिमको काम वा जाल प्रपञ्च गरेमा आदि अवस्थामा श्रीमानसित श्रीमतीले सम्बन्धविच्छेद गर्न पाउँछे ।

-लेखिए बाहेक अरू अवस्थामा दुवै थरीको मञ्जुरी भएमा श्रीमान श्रीमतीको सम्बन्धविच्छेद हुन सक्छ ।

-श्रीमतीले अर्कोसँग विवाह गरेमा त्यस्तो श्रीमान श्रीमतीको सम्बन्ध स्वतः विच्छेद हुन्छ । (मुलुकी ऐन एघारौँ संशोधन ऐन २०५९ द्वारा संशोधित) । यसैगरी विवाहवारीको पहलको १७ नं. अनुसार

-श्रीमान् वा श्रीमतीमध्ये कसैको उमेर अठार वर्ष नपुगी विवाह भएको रहेछ र सन्तान पनि जन्मेका रहेनछन भने अठार वर्ष उमेर नपुगी विवाह भएकोले अठार वर्ष पुगेपछि मञ्जुरी नगरे त्यस्तो विवाह बदर हुन्छ ।

-सधवा, विद्यवा वा सम्बन्धविच्छेद भइसकेकी महिलालाई कन्या हो भनी वा विवाहित, विदुर वा सम्बन्धविच्छेद भइसकेको पुरुषलाई विवाह भएको थिएन भनी ढाँटी विवाह भएकोमा त्यसरी भुक्त्यानमा पारी विवाह गर्नेले मञ्जुर नगरे विवाह बदर हुन्छ । प्रकृया माथि उल्लेखित प्रावधानअनुसार सम्बन्धविच्छेद गर्न चाहने पुरुष र महिलाले निवेदन दिने अड्डामा पनि भिन्नभिन्न व्यवस्था गरी महिलालाई बढी सुविधा प्रदान गरिएको छ । यसरी सम्बन्धविच्छेद गर्न चाहनेले कारण खोली सम्बन्धित अड्डामा निवेदन दिनुपर्छ । यसमा महिलाले पुरुषसँग सम्बन्धविच्छेद गर्न चाहेमा सोभै मुद्दा हेर्ने अदालतमा निवेदन दिन सक्छ भने पुरुषले वा महिला पुरुष दुवैको मञ्जुरीले सम्बन्धविच्छेद गर्न चाहे सम्बन्धित गाउँपालिका वा नगरपालिकाको वडामार्फतमा निवेदन दिनुपर्छ । यसरी निवेदन पर्न आए सो गाउँपालिका वा नगरपालिकाले सकभर दुवै पक्षलाई सम्झाईबुझाई मिलापत्र गराउनु पर्छ । यद्यपि सम्झाउँदा मिलापत्र गर्न मानेनन् वा मिलापत्र गराउन सकिएन भने र विवाह कायम राख्न भन्दा सम्बन्धविच्छेद गराउन उचित ठहराएमा निवेदन परेको एक वर्षभित्र आफ्नो राय समेत संलग्न गरी प्राप्त निवेदन सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा पठाउनु पर्छ । (श्रीमान्श्रीमतीको पहलको १ नं. को क) यसरी निवेदन परेपछि अदालतबाट सम्बन्धविच्छेद हुने ठहरायमा मात्र श्रीमान्श्रीमतीको सम्बन्धविच्छेद हुन्छ । मुलुकी ऐन २०२० को दशौँ संशोधनअनुसार श्रीमान्श्रीमतीको पहलमा सम्बन्धविच्छेद पछि महिलाहरूको व्यवस्थाका बारेमा जुन व्यवस्था थियो । त्यसलाई एघारौँ संशोधनले पूर्ण रूपमा खारेज गरी मुलुकी ऐन २०२० को एघारौँ संशोधनअनुसार श्रीमान्श्रीमतीको महलको १ नं. बमोजिम श्रीमान्श्रीमतीको सम्बन्धविच्छेद हुने भएमा अदालतले निजहरू बीच अंशवण्डा गर्न लगाएर मात्र सम्बन्धविच्छेद हुने निर्णय गर्नुपर्छ । सम्बन्धविच्छेद हुने पुरुषले नै अंशवण्डा गर्न आदेश दिई त्यस्तो पुरुषको भागमा पर्ने अंश र सो अंशबाट सम्बन्ध विच्छेद गर्न महिलाले पाउने अंशको अन्जाम गरी अंशवण्डा नभएसम्मको लागि त्यस्ती महिलाको जिविकाको निमित्त मासिक रूपले खर्च भराई दिनुपर्छ । अंशवण्डा भइसकेपछि सम्बन्धविच्छेद भएकी महिलाको अंशमा परेको सम्पत्तिमा निजको हक हुनेछ । त्यस्ती महिलाले अर्को विवाह नगरेमा वा अर्को विवाह गरेको भए पनि कुनै सन्तान नभएमा निजको शेषपछि निजले पाएको त्यस्तो अधिल्लो श्रीमान्पट्टिका सन्तान भए त्यस्तो सन्तानले र त्यस्तो सन्तान नभए मात्र अधिल्लो श्रीमानले पाउने छ भन्ने व्यवस्था उल्लेख छ तर उक्त महलकै ४ ख र ४ ग मा समेत यस बारेमा थप कुराहरू उल्लेखित छन् । माथि जे कुरा लेखिएको भए पनि सम्बन्धविच्छेद हुने महिलाले श्रीमान्सँग अंश नलिई वार्षिक वा मासिक खर्च भराई लिन चाहेमा पाउछे तर त्यस्तो खर्च अर्को विवाह नगर्दा सम्मको लागि मात्र हो । यस खर्च भराउने सन्दर्भमा अदालतले श्रीमानको सम्पत्ति र आयस्तरको आधारमा तोक्ने गर्छ । (मुलुकी ऐन श्रीमान्श्रीमतीको पहलको ४ ख नं.) साथै उक्त पहलको ४ क बमोजिम श्रीमान्को वण्डा गर्ने सम्पत्ति नभएर अंश नपाएकी महिलाले श्रीमानबाट खान लाउन खर्च भराउन चाहेमा र त्यस्तो श्रीमानको आमदानी आयस्तर भएमा अदालतले त्यस्तो आयस्तरको आधारमा खान लाउन खर्च भराई दिनुपर्छ । यो व्यवस्था पनि त्यस्ती महिलाले

अर्को विवाह नगरेसम्मको लागि मात्र हो (पूर्ववत ४ ग नं.) । सम्बन्धविच्छेदको लागि दर्ता भएको ४५ दिन भित्र सुनुवाई हुने गर्छ । यदि लोभनेले अरू स्वास्नी ल्याएमा वा राखेर वा स्वास्नीलाई घरबाट खोजखबर नगरी हेरविचार नगरी लगातार ३ वर्ष वा सो भन्दा बढी समयदेखि स्वास्नीलाई छोडी अलग बस्ने गरेमा लोभनेसँग स्वास्नीले सम्बन्धविच्छेद गर्न पाउँछ । माथि लेखिए बाहेक अरू कारणले पनि दुवै थरीको मञ्जुरी भएमा दम्पती बिचमा सम्बन्धविच्छेद हुन सक्छ ।

सम्बन्धविच्छेदको मुख्य समस्या र चुनौति

नेपाल बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक बहुधार्मिक राष्ट्रको रूपमा चिनिन्छ । अनेकता भित्र एकता भएको हाम्रो देश नेपालमा विभिन्न किसिमका जातजाति, भाषाभाषी, चालचलन भएका मानिसहरू बसोबास गर्दछ । हाम्रो देश नेपाल अहिले बिस्तारै विकासको बाटो तर्फ लम्कौने अवस्थामा थियो तर वैशाख १२ गतेको महाभूकम्प र लगतै भइरहेको नाकाबन्दीले डट नेपाललाई १० वर्षपछि धकेलिन बाध्य भयो । देशमा हरेक कुराको समस्या भइरहेको अवस्थामा सम्बन्धित निकाय मौन किन छ ? हामीले यस प्रकारका समस्याहरूको समाधान खोज्ने प्रयास गरिरहेका छौं । सामान्यतया शहरी क्षेत्रको तुलनामा ग्रामीण समुदायका परिवार भित्र, शिक्षित परिवार र आर्थिक विपन्न परिवारमै बढी सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरू किन बढी रहेका छन् ? ग्रामीण क्षेत्र भन्दा शहरी क्षेत्र किन बढी प्रभावित छ ? ब्राह्मण क्षेत्रीभित्र किन बढी सम्बन्ध विच्छेद हुन्छ ? भन्ने बारे तुलनात्मक अध्ययनको विश्लेषण पनि गरिएको छ । शहरी समाज र ग्रामीण समाजमा के कस्ता कारणले यस्ता घटनाहरू बढी या कम हुन्छन् भन्ने बारेमा सम्बन्धविच्छेद लिने महिला र त्यसका परिणामहरू सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, मनोवैज्ञानिक, राजनैतिकबाट भोग्नुपरेका समस्याहरू, सशक्तिकरणका प्रयासहरू तथा चुनौति महिलाहरूका लागि विभिन्न संघसंस्था सरोकारवाला निकायहरूले चालेका प्रयासहरू, सरकारी नीति र कार्यक्रमहरूहरू पुर्नस्थापना केन्द्रहरू बारे प्रश्न उब्जन सक्छन् । यस्ता समस्या र चुनौतिका बाबजुत पनि सम्बन्ध विच्छेद जस्तो घटनाहरूलाई कमी गर्न थुप्रै कदमहरू अगाडि आइरहेका छन् । जब महिला सक्षम, स्वरोजगारी पारिवारिक स्थितिमा तनाव आउँछ, पारिवारिक दवावमा कुनै पनि महिला बस्न चाहदैनन । परिणामस्वरूप यस्ता घटनाहरू घटछ भन्दा भन बढ्छन् । समाजमा सम्बन्ध विच्छेद कम गराउन अहिलेको समाजको चुनौति नै बनेको छ । यसलाई कम गराउन हरेक नेपालीको दायित्व बन्न आउँछ । यो समस्या र चुनौति एउटा व्यक्तिको मात्र नभई सिक्रो राष्ट्रको लागि हो ।

मानव सभ्यता र संस्कृतिको विकासक्रमको साथ साथै आज मानव समाज पनि भन-भन जटिल बन्दै गइरहेको छ । यसैगरी समयको परिवर्तनको साथसाथै मानिसहरूको कार्य क्षमता, भूमिका र शैलीमा पनि परिवर्तन आउँदै गएको छ । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्यलाई प्राप्त गर्न विभिन्न पद्धतिहरू अपनाइएको छ । गुणात्मक तथा मात्रात्मक प्रवृत्तिका आवश्यक तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिएको छ । यस अध्ययनले काठमाडौं जिल्ला भित्र भएका सम्बन्धविच्छेद भएका महिलाहरूको कारण र परिणामहरूप्रति समाज, सरोकारवाला, संघसंस्थाहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक, मनोविज्ञान अवस्थाको जानकारी लिनु हो । तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने क्रममा अन्तर्वार्ता, अवलोकन, प्रश्नावली जस्तो प्राविधिहरू प्रयोग भएका छन् यसै माध्यमबाट सम्बन्ध विच्छेद कर्ताको पारिवारिक पृष्ठभूमि, उनीहरूको अवस्था, समाज आफन्तका मनोवृत्ति बुझ्ने प्रयास पनि गरिएको छ । प्राप्त तथ्याङ्कलाई प्राविधिबाट सहज रूपले बुझ्ने गरी प्रष्ट उल्लेख गरिएको छ । यस अध्ययनमा समग्र घटना संख्याको २५% मध्येबाट ३० जना महिलाहरूबाट ५ जनालाई उत्तरदाताको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययन अनुसन्धानमा प्राय २०-३५ वर्षसम्मका महिलाहरूले सम्बन्धविच्छेद गर्ने गरेको पाइएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा प्रत्येक जातिगत रूपमा हेर्दा जनजाति समुदायमा सबैभन्दा बढी सम्बन्धविच्छेदका घटनाहरू ४५.८४ भएको पाइन्छ भने ब्राह्मण क्षेत्री ३६.१० छन् भने दलित र मधेशी क्रमश ११.१२ र ६.०४ भएको पाइन्छ । यसरी तथ्याङ्कलाई हेर्दा बढी सम्बन्धविच्छेद जनजातिमा भएको पाइन्छ । यसको प्रमुख कारणको रूपमा यी जातिमा पाइने सामाजिक मूल्य मान्यतामा अत्यन्तै खुकुलोपन सानैमा मागी विवाहको प्रचलन, आजकल त सानै उमेरमा आफैं

पनि विवाह गरेर जाने बढी शिक्षित भएका कारण, स्वरोजगारी महिलाहरू सक्षम भएकाले, पश्चिमा संस्कृति, आर्थिक र यौनजन्य, सामाजिक असन्तुलन, स्वतन्त्रता आदिले गर्दा जनजातिमा सम्बन्धविच्छेदका घटना बढी भएको पाइन्छ। यसरी सम्बन्धविच्छेद बढी हुनुमा विभिन्न कारणहरू र यसप्रतिको दृष्टिकोणलाई समेत लिन सकिन्छ। यस अध्ययनका अनुसार मागी विवाहमा भन्दा प्रेम विवाहमा सम्बन्ध विच्छेदका दर बढी भएको पाइएको छ। नेपालको एक अध्ययन अनुसार ६३% सम्बन्धविच्छेद भएकामध्ये ३७% प्रेम विवाहका सम्बन्धविच्छेद रहेको छ। यसका मुख्य कारणहरूमा कम उमेरमा विवाह गर्ने, पारिवारिक पृष्ठभूमि थाहा नहुँदा एक अर्कामा अविश्वास बढनाले, शंका उपशंका, भौगोलिक अवस्थाले गर्दा, सामाजिक स्तर आदिले गर्दा प्रेम विवाहमा सम्बन्धविच्छेद बढी भएको पाइएको छ। त्यसैगरी ग्रामीण क्षेत्रको तुलनामा शहरी क्षेत्रमा बढी सम्बन्ध विच्छेद भएको पाइएको छ भने अशिक्षितमा भन्दा शिक्षितमा पनि सम्बन्धविच्छेद बढी भएको पाइएको छ। भने बेरोजगारीमा भन्दा रोजगारी गर्ने महिलाहरूमा सम्बन्धविच्छेदको दर बढी देखिन्छ किनभने महिलाहरू स्वरोजगारी भएपछि आफ्नो कमाइमा बस्छन्। अरूको कमाइमा भर पर्नु पर्दैन र पुरुषको दमन अन्याय, अत्याचार सहेर बस्दैन र सम्बन्धविच्छेद रोजगारी गर्ने महिलाहरूमा बढी भएको पाइएको छ। यसैगरी संख्यात्मक रूपमा संयुक्त परिवारमा सम्बन्धविच्छेद गर्ने दम्पतीको संख्या बढी देखिएपनि वैवाहिक स्तर अनुसार मूल्याङ्कन गर्दा एकात्मक परिवारको संरचनामा बढी सम्बन्धविच्छेद भएको देखिन्छ। यस्तो किन भयो त भन्दा जब परिवार संयुक्तबाट एकात्मक हुन्छ तब परिवारका अन्य सदस्यहरूको नियन्त्रण र निर्देशन हुँदैन। बढी स्वतन्त्रता हुने, एकल निर्णय, चाहेको कुराहरू गर्न सक्ने, श्रीमान् श्रीमती आ-आफ्नो कार्यतिर लाग्छन्। जसबाट स्वतन्त्रताको नाममा स्वच्छन्दता, महत्त्वकाङ्क्षा या आधुनिकता बढ्न गई वैवाहिक सम्बन्धको सीमा नाघ्दा एक पक्षलाई असह्य हुन्छ र सम्बन्धविच्छेद हुन्छ। यसैगरी कम उमेरमा भएको विवाहले पनि सम्बन्ध विच्छेदको दर बढाएको छ। यस अध्ययनमा ८६% भन्दा बढी महिलाहरूको २० वर्षभन्दा कम उमेरमा विवाह भएको छ भने २५ वर्षसम्म पुग्दा ९७% महिलाहरूको विवाह भएको देखिन्छ। यसरी कम उमेरमा गरेको विवाहले व्यक्तिको सोचाई, मनोरञ्जन र अन्य विविध कुरामा असमाज्जस्य र असमझदारीको स्थिति पैदा गरी सम्बन्धविच्छेद हुन थप सहयोग पुर्‍याउँछ। नेपाल भएको सम्बन्धविच्छेदका घटनाहरू हेर्दा शहरी भेगमा बस्ने शिक्षित महिलाहरू अझ उच्च परिवारका जम्मा ४९० जना रहेका छन् भने निम्न परिवारका २१० जना रहेका छन्। बढी मात्रामा सम्बन्धविच्छेद गर्ने उच्च परिवारका शिक्षित महिलाहरू रहेका छन् भने अशिक्षित महिलाहरू जम्मा गरी ३६० जनाले सम्बन्ध विच्छेद गरिएको पाइएको छ। सम्बन्धविच्छेद बढ्दै जानुको कारण वैदेशिक रोजगारमा जानु, सामाजिक विकृतिहरू भित्र्याउँदै गइरहेको कारणले गर्दा, सामाजिक स्तर नमिल्नु भौगोलिक अवस्था कम उमेरमा विवाह, प्रविधि, सामाजिक सञ्जाल, महिला सशक्तीकरण, घर भग्ना, वैकल्पिक विवाह, आर्थिक कारण, शारीरिक सम्बन्ध, शिक्षामा उच्च वृद्धि, मनोवैज्ञानिक कारण, सामाजिक सांस्कृतिक असन्तुलन, महिला संरक्षित कानूनले गर्दा पनि सम्बन्धविच्छेदका घटनाहरूमा वृद्धि हुँदै गइरहेको छ। त्यसैगरी महिलालाई समाजले नराम्रो दृष्टिकोणले हेर्ने परिवारबाट हेल्ला गर्ने, छरछिमेकबाट लाञ्छना लगाउने, महिलाहरूको हितमा बोल्ने वकिल नहुनु, हरेक ठाउँमा जाँदा नराम्रो दृष्टिले हेर्नु जसले गर्दा महिलाहरूले विभिन्न समस्याहरू भेल्लुपरेको देखिएको छ। अहिलेको परिपेक्ष्यमा नेपाली समाजलाई हेर्ने हो भने अधिकांश जनजाति महिलाहरूले सम्बन्धविच्छेद गरेको पाइएको छ। ब्राह्मण क्षेत्रीको संस्कार कडा हुन्छ। उनीहरूको विहेपछि माइतीघर भन्दा पतिको घर नै ठूलो हो, तिम्रो पति नै भगवानहो भनेर छोरीलाई संस्कार सिकाइएको हुन्छ। पाले पुण्य मारे पाप भनेर छोरीलाई कन्यादान गर्ने गरिन्छ जसले गर्दा ब्राह्मण क्षेत्रीमा सम्बन्ध विच्छेद कम हुने देखिन्छ भने जनजातिमा यी सब कुरामा स्वतन्त्रता हुने हुँदा उनीहरूको खुल्ला संस्कारको कारणले गर्दा जनजातिमा बढी मात्रामा सम्बन्धविच्छेदका घटनाहरू घटेको पाइएको छ। यसरी परिवर्तित समाज र सामाजिक परिवेशलाई सकारात्मक ढङ्गले विकास गराउनु जरुरी हुन्छ। सम्बन्धविच्छेद व्यक्तिको महत्त्वकाङ्क्षाको विषय होस या समय र परिस्थितिद्वारा सृजित बाध्यताको उपज होस्। यसले स्वयम् व्यक्तिको केन्द्रबिन्दु बनाई सामाजिक समस्याको सृजना गर्छ। जसबाट सिङ्गो

समाज नै प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित हुन्छ। आज लोग्ने स्वास्नी बिचको आपसी समझदारीको कमी र हरेक कुरालाई बुझ्ने र विश्लेषण गर्ने तरिका र क्षमताको फरकपनले गर्दा परम्परागत सामाजिक मूल्यमान्यता र आधुनिक मूल्यमान्यता र सोच बिच सामान्यतया भएको देखिदैन। परिणाम स्वरूप दाम्पत्य जीवनमा विभिन्न खालका समस्याहरू आफै सृजना हुन पुग्छन र सम्बन्ध विच्छेद हुन पुग्छ। सम्बन्धविच्छेद जस्ता घटनाहरू नहोसभन्नका लागि हाम्रो कानूनी व्यवस्था समाजको सोच, परिवारको सकारात्मक सोचको विकास, उच्च शिक्षामा वृद्धि गर्न अन्यन्तै जरुरी देखिन्छ।

निष्कर्ष

नेपाल बहुसांस्कृतिक, बहुधार्मिक तथा बहुभाषिक देशको रूपमा चिनिन्छ। परापूर्वकाल देखि हिन्दु धर्मबाट निर्देशित र प्रभावित हुँदै आइरहेको परिप्रेक्ष्यमा आजसम्म प्रत्येक समाजमा हिन्दू धर्मको परम्परागत मूल्य र मान्यताको ठूलो छाप परेको देखिन्छ। यसर्थ अहिले नेपाल पनि धर्म निरपेक्ष देशको रूपमा घोषित भएपनि हिन्दू धर्मको छाप स्वरूप अहिले पनि गाउँघरमा छोरीको विवाह यहि नै गर्ने चलन त छँदैछ। हिन्दू संस्कारको छाप परेको हुनाले छोरीलाई सानै उमेरमा कन्यादान गरी दियो भने स्वर्गको ढोका खुल्छ भन्ने मान्यतामा आधारित रहि गाउँघरमा सानै उमेरमा छोरीको विवाह गरिदिन्छन् र आजकल सामाजिक सञ्जाल, पश्चिमीकरण, आधुनिकीकरण, शहरीकरण, विश्वव्यापीकरणको प्रभावले पनि केटाकेटीहरू सानै उमेरमा विवाह गर्ने, शिक्षामा कमी हुने, परिणामस्वरूप जीवन धान्नको निमित्त दुवैको कुनै आधार नभई पुख्र्यौली सम्पत्तिमा मात्र आश्रित हुने, विवाह अधिकांश भागी, सस्तो उपन्यास तथा पत्रपत्रिका, फिल्म आदिको नक्कल गरी गहिरो प्रेममा फसी तुरुन्तै प्रेम विवाहमा बाँध्दा विवाह, अगाडि दम्पतीहरू बिच एकअर्कामा देखादेख नहुनु या सामान्य देखादेख भई शारिरिक आकर्षणमा मात्र सिमित रहनुले पनि सम्बन्धविच्छेदका बढी घटना घटेको देखिन्छ। यसरी श्रीमान्श्रीमती वैवाहिक बन्धनमा बाधिपछि परिवारमा पुराना संस्कृति बोकेका र नयाँ संस्कृति बोकेका बीच आपसिक द्वन्द्व मच्चिनु, शैक्षिक अन्तराल, सामाजिक सांस्कृतिक कारण, उमेरको फरकपन, यौन सन्तुष्टिको अभाव, महिला अधिकार र जागरणमा आएको चेतनाको विकास, स्वरोजगार, सक्षम, शिक्षित, प्रविधिको उच्च विकास, वैदेशिक रोजगार, बालविवाह, संयुक्त परिवार टुक्रा एकात्मक परिवारमा परिवर्तन हुँदा आफूहरू बिच नै पारिवारिक जिम्मेवारी थापेंदा जीवन धान्नको निमित्त श्रीमान् विदेश जानु, त्यसबिच श्रीमान्श्रीमती बिचमा अविश्वास बढनु, दुवैले स्वतन्त्रताको महशुस गरी आफूले निभाउनु पर्ने कर्तव्यलाई भुली क्षणिक वा दीर्घकालीन रूपमा नै आ-आफ्नो मानसिकतामा परिवर्तन ल्याउनु, परिणाम स्वरूप एक अर्कामा आपसिक विश्वासमा संकट उत्पन्न भई श्रीमान्श्रीमती बिच भैभैगडा, आरोप्रत्यारोपबाट सहनै नसक्ने स्थिति भएपछि सम्बन्धविच्छेदको स्थिति सिर्जना भएको देखिन्छ। यी उल्लेखित कुराका अलावा कानूनमा भएको अत्यन्तै लचिलोपनले पनि सम्बन्धविच्छेदलाई बढाएको देखिन्छ। माथि उल्लेखित सबै कारणहरू सामाजिक, आर्थिक, पारिवारिक, शैक्षिक, मनोवैज्ञानिक, भौगोलिक, स्थिति, बालविवाह, पश्चिमी संस्कृति, स्वरोजगार, सचेतना, स्वालम्बीपन, महिला सशक्तीकरण, प्रविधिको विकास, सामाजिक सञ्जाल, शारीरिक सम्बन्ध आदि मध्येबाट मेरो निष्कर्षमा सम्बन्धविच्छेद हुनुमा प्रविधिको उच्च विकास र स्वरोजगारीको कारण सबैभन्दा प्रमुख रहेको छ। जब प्रविधिको उच्च विकासका कारणले मानिसहरू अरूको देखासिकी गरी वा पश्चिमा संस्कृति मन पराई, फिल्मी, उपन्यास, फेसबुक, youtube आदिको प्रभावले गर्दा पनि सम्बन्धविच्छेद भइरहेका छन्। क्षणिक रूपमा प्रेममा फसी उनीहरूको एक आपसका बारेमा केहि जानकारी नभई प्रेम नै सबै कुरा हो भनी ठानी विवाह गर्दछन् र पछि पारिवारिक वातावरण थाहा पाएपछि पनि सम्बन्धविच्छेद हुन पुगेको छ। त्यस्तै गरी रोजगारीले पनि सम्बन्धविच्छेदको घटनाहरू बढाइरहेको छ। महिलाहरू स्वरोजगारी भएपछि आफू सक्षम हुन्छन र अरूको वा श्रीमान् वा घरपरिवारको दबाबमा बस्न चाहदैनन् अनि म के कम छु र आफै कमाउन सक्छु किन म अरूको दमन अन्याय, अत्याचार सहेर बस्ने भनी उनीहरू त्यस्तो दमन

सहन सक्दैनन् र चाहदैनन् पनि र छुट्टिएर बसेको राम्रो भनी सोचेर सम्बन्धविच्छेद गरेको पाइएको छ भने श्रीमान्श्रीमतीको बिचमा अविश्वासको खाडलहरू गाहिरो बन्दै जान्छ र कालान्तरमा त्यहि अविश्वासको रूप विकराल भई श्रीमान्श्रीमतीबिच सम्बन्धविच्छेद हुन जान्छ । त्यसैले अहिलेको सन्दर्भमा सम्बन्धविच्छेदका घटना बढ्नुको मुख्य कारणको रूपमा रहेको यस अध्ययनबाट थाहा भएको छ । परिणामस्वरूप महिलाहरूलाई सम्बन्धविच्छेदले सकारात्मक र नकारात्मक दुवै रूपमा प्रभाव पारेको छ । सम्बन्धविच्छेद भएपछि महिलाहरू आफूले चाहे अनुसारको जीवनयापन बिताउन सक्छन्, कसैको डर, धम्की, अन्याय सहनुपर्दैन भने नकारात्मक रूपमा हेर्दा सम्बन्ध बिग्रनु भनेको राम्रो कुरा होइन र उनीहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण नै फरक भईदिन्छ । समाज परिवारको त्यसैले सम्बन्धविच्छेदलाई सकारात्मक र नकारात्मक दुवै रूपमा हेर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

आचार्य, बलराम (२०५५) नेपाली समाजमा विवाह र सम्बन्धविच्छेद एक समाजशास्त्रीय अध्ययन, समाजशास्त्र स्नातकोत्तर तहको आंशिक पाठ्यक्रम पूर्तिका लागि प्रस्तुत शोधपत्र, त्रि.वि.वि. किर्तिपुर ।

नेपाल सरकार (२०६३) नेपालको अन्तरिम सविधान, सिंहदरबार काठमाडौं : कानून किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार (२०२०) मुलुकी ऐन, (बाह्रौं संशोधन) काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।

प्रधान, सपना मल्ल (२०५२), सम्पत्तिसम्बन्धी कानूनको तुलनात्मक अध्ययन, कानूनी सहयोगी परामर्श केन्द्र महिला कानून तथा विकास मञ्च ।

लम्साल, नारायणप्रसाद (२०४९), पारिवारिक कानून, काठमाडौं: रत्नपुस्तक भण्डार ।

सक्सेना, सुरेन्द्रनाथ (२०००), मनुस्मृति, दिल्ली : मनोज पब्लिकेशन ।

स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय(२०११), नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, काठमाडौं ।